

МОНГОЛІЯ, СРСР ТА ХЕМЧИЦЬКЕ ПОВСТАННЯ (1924)

14 СЕРПНЯ 1921 року Установчий хурал проголосив створення незалежної Народної Республіки Танну-Туви¹ зі столицею – м. Кизил. Республіка мала бути самостійна у внутрішньому управлінні, а у міжнародних стосунках виступати під протекторатом Росії. Монгольський народний уряд, як і його попередники, розглядав Туву як частину своїх теренів і вів перемовини з Москвою про включення цих земель до складу незалежної монгольської держави. У свою чергу, в Туві в досліджуваний період мали місце сильні монголофільські настрої, особливо в середовищі тувинських правителів. Не можна було також не враховувати впливу представників тувинської аристократії (нойонів) і лам – прихильників присіднання Туви до Монголії – на значну частину населення [Сердобов 1971, 313].

У нетривалій історії Тувинської Народної Республіки є одна непересічна подія, що на сьогодні залишається, на думку автора, недостатньо висвітленою. Йдеться про Хемчицьке повстання 1924 року, яке похитнуло підвалини молодого республіки. Саме повстання та радянсько-монгольські перемовини навколо нього висвітлюються, зокрема в останні роки, у ряді наукових праць [Шойгу 2001, Шурхуу 2001, Лузянин 2003, Москаленко 2004]. Нині дослідники переглядають застарілі погляди на це повстання як на “контреволюційний заколот”, інспірований зовні. Проте на диво мало відомо про перебіг самого повстання, дещо більше – про пов’язані з цією проблемою радянсько-монгольські переговори та спільну декларацію. Автор не претендує на всебічне висвітлення такого неоднозначного питання. Метою цього дослідження є розкриття окремих аспектів в історії Хемчицького повстання та його врегулювання, які досі не знайшли належного відображення у науковій літературі.

В березні 1922 року тувинський уряд звернувся до уряду Зовнішньої Монголії з повідомленням про утворення самостійної Народної Республіки Танну-Туви і з

пропозицією встановити дружні стосунки між обома країнами. Монгольський уряд відмовився вступати в переговори з тувинським урядом, називаючи останній не інакше як “наші урянхайські власті”, відраджав туди своїх уповноважених, направляв листи та звернення. Урга та місцева монгольська влада (насамперед у Кобдо) продовжували надсилати всілякі циркулярні розпорядження з найрізномантніших питань, минаючи тувинський уряд, до окремих хошунів. У 1922 році монгольське керівництво за згоди радянського представника в Урзі А.Я. Охтіна відправляє до Кизила свого резидента задля організації та поширення власної влади. Проте завдяки діям радянського консула Ф.Г. Фальського монгольський посланник не потрапив до Туви. ЦК МНП² направляє до ЦК Народної партії Туви та МЗС тувинського уряду низку петицій та заяв про бажаність об’єднання Монголії та Туви, посилаючись на історичний досвід входження Туви до складу Цінської імперії. Зокрема, 17 вересня 1923 року, у відповідь на ургинське звернення, ЦК ТНРП³ передає таку відповідь: “У теперішній момент урянхайський народ, об’єднаний загальним прагненням, для зміцнення своєї національності на основі самовизначення, організував свій народний уряд, який визнала Радянська Росія, про що було доведено до відома МНП. Тим не менш МНП продовжує проводити стосовно народу Танну-Туви стару імперіалістичну політику” [цит. за: Лузянин 2003, 125–126]. У відповідь монгольський уряд направляє до Туви нове послання, вказуючи, що, як йому відомо, з огляду на відсутність одностайності Урянхай до сьогодні не визнаний радянським урядом. Справді, сумніви щодо статусу Туви, що хвилювали радянських керівників, збереглися і в 1922–1925 роках.

На початок 1924 року ситуація в Туві різко погіршилася через незадоволення аратів помилковою політикою тувинського уряду стосовно землекористування, оподаткування, торгівлі, а також діяльності

анархістської групи т.зв. “Чудурак нам” (“Партія стиснутого кулака”), члени якої, прикриваючись гаслом боротьби з феодалами, відбирали худобу у населення, влаштовували п’яні оргії, били аратів [Шурхуу 2001, 110]. До того ж у краї посилювався місцевий націоналізм, зростали недовіра та ворожість до російських колоністів та взагалі до СРСР. На ґрунті перепису населення та худоби, згідно з постановою II з’їзду ТНРП Танну-Туви (06.1923), розійшлися чутки, що перепис проводиться для майбутньої реквізиції. Повстання спалахнуло в Ангорському суме 22 січня 1924 року. Повстанці напали на уряд, проте вжитими заходами заколот вдалося ліквідувати. Заарештували 25 чоловік повстанців – росіян та тувинців. Слідство з’ясувало, що приводом до виступу послужив податок з крупної худоби [РГАСПИ, 495/154/224, 109].

Справа в тому, що єдиною прибутковою частиною тувинського бюджету були податки з особистої худоби аратів [Шойгу 2001, 115]. Збільшення ж податку на поголів’я рогатої худоби викликало зрозуміле незадоволення скотарів. У березні 1924 року спалахнуло нове повстання, відоме в літературі під назвою Хемчицького. Сомони Шемі, Чиргаки, Чадан Хемчицького хошуну⁴ спочатку висловлювали незадоволення, що їхню худобу обкладають високим податком. Повстанці у кількості 140 чоловік вимагали: 1) замінити уряд, який перебуває під впливом росіян; 2) скасувати податки, земельний, загальноосвітній кодекси, кодекс про працю та соціальне страхування. Заколотники розграбували кілька торговельних держустанов, одночасно вербуючи однодумців, а потім зайняли хошунну раду та захопили всіх її членів. Ще 5 березня 1924 року була скликана I конференція ТНРП, яка розглянула, зокрема, питання щодо заходів із ліквідації заколоту. Звернення до повстанців із закликом розійтися, випущене тувинським урядом, успіху не мало.

За даними на квітень 1924 року, повстанців нараховувалося вже до 600 чоловік, частина була добре озброєна, мала вогнеприпаси, проте більшість – лише мисливську зброю. Райони повстання – Хемчик – Шагонар. Частина повстанців прагнула встановити свій кордон по правому березі річки Ус. Загін повстанців наблизився до

радянського кордону (Усть-Усинського) на відстань 300 верст. Для ліквідації повстання був висунутий військовий загін у 200 чоловік (100 росіян та 100 тувинців), який під час першого бою з повстанцями втратив 5 вбитими та 3 пораненими. Загін, за нестачі боєприпасів, став триматися оборонної тактики. Радянські спецслужби зазначали, що в Туві політика з ліквідації повстання не вироблена, планується задіяти мирні шляхи, вдавшись до переговорів. Повстанці, мовляв, зайняті формуванням і оперативних планів не мають. Чекають нападу з боку загону. Частина повстанців має намір роззброїти прикордонну охорону. Серед повстанців ходять чутки, що “для їхньої ліквідації СРСР війська не кине, оскільки це порушить суверенітет Урянхаю з Монголією та інші країни у такому випадку можуть оголосити СРСР війну” [РГАСПИ, 495/154/224, 109]. Для оборони прикордонної смуги радянською стороною було вирішено: 1) закрити приплив людей через кордон; 2) не допускати ввозу до Урянхаю боєприпасів та зброї; 3) в районі Усть-Усинське вилучити у мисливців зброю та боєприпаси і призупинити їхнє поширення держорганами торгівлі; 4) в Усинському районі запровадити воєнний стан.

З часом повстанці захопили Шемі, Чиргаки та Улуг-Аянгати, зайняли Чадан (центр західних хошунів). Головним політичним гаслом повстанців стала вимога приєднання Туви до Зовнішньої Монголії [Сейфулин 1954, 79]. Зокрема, князь Содном-Балчир, міністр юстиції (колишній амбин-нойон⁵), із Кизила направив монгольському урядові заяву з проханням прийняти Туву до складу Монголії. Повстанці активно залучали авторитет духовенства. Один із лідерів повстанців, лама Сумунак, проголосив себе ханом Хемчицького хошуну. Колишній прем’єр-міністр Туви О. Баїр пригадував такий епізод із перебігу повстання. Група солдатів на чолі з О. Курседі та Булчуном, міністром оборони та внутрішніх справ, вночі у Верхньо-Чаданському хуре (монастирі) розстріляли сплячих повстанців. Становище загострилося – майже всі місцеві арати перейшли на бік заколотників. Озброєні арати заблокували вхід до хуре, де засіла група О. Курседі та Булчуна, та оточили будинок хошунної адміністрації,

в якому знаходилася друга група солдатів, посланих для наведення порядку. Штаб повстанців у Чадані терміново відвідав голова Ради Міністрів Туви М. Буян-Бадорху (колишній правитель Хемчицького хошуну), який умовив аратів зняти блокаду [Шойгу 2001, 116]. Коли повстання спалахнуло з новою силою (нібито за моральної підтримки кобдоського сайта), він разом з урядовим загоном повернувся до Кизила, знову посів посаду голови Ради Міністрів і вимагав рішучих дій для придушення повстання, з чим не погодились інші урядовці. За словами радника тувинського уряду П.С. Медведєва, влітку 1924 року Буян-Бадорху залишився єдиною постаттю в уряді, яка боролася за самостійність своєї країни [Москаленко 2004, 142].

Як тільки спалахнуло повстання, кобдоський сайт надіслав до Хемчика свого уповноваженого, спочатку Сандика, потім Батарху-Меріна. Останній фактично і навіть офіційно керував усіма справами хошуну до самого роззброєння повстанців. Він навіть давав офіційні відповіді на урядові листи до влади хошуну [РГАСПИ, 495/153/1, 11]. На думку радянської сторони, влада Західної Монголії, насамперед кобдоський сайт, вела дуже енергійну, спочатку підпільну, а потім і явну роботу проти уряду, прагнучи підготувати суспільну думку на користь приєднання до Монголії.

Монгольський уряд у квітні 1924 року вручив радянському урядові дві ноти в усній та письмовій формі, в яких знову звертав увагу на “насильницьке утворення урянхайського уряду російською червоною партією” і висував колишні обґрунтування на користь приєднання Туви до Монголії. Крім того, монгольське керівництво повідомляло про рішення направити до краю спеціального уповноваженого задля нормалізації становища і просило радянський уряд надіслати туди власну комісію. Нарком закордонних справ Г.В. Чичерін відповів, що радянська комісія поїде зовсім не з метою обговорювати з монгольськими представниками питання про Урянхай. Тому завданням монгольського представника є розслідування дій монгольських властей, а радянської комісії – розслідування дій російських колоністів та уповноваженого. Радянській комісії, відрядженій до Туви у червні 1924 року,

надавалося право зв'язку з Сибревкомом і у випадку необхідності – право провести певне пересунення військ, чи, “точніше кажучи, введення наших частин до Урянхайського краю” [цит. за: Шурхуу 2001, 110–111]. Врешті-решт, у ході хемчицьких подій до Туви були введені додаткові частини Червоної Армії (кавалерійській ескадрон 26-ї стрілецької дивізії) [Москаленко 2004, 98].

Радянська комісія, ретельно ознайомившись з історією та характером повстання за матеріалами, шляхом низки нарад та опитувань вжила кроки задля мирної ліквідації повстання. Проте тут з'ясувалося “з усією очевидністю, що активними керівниками повстанців є монгольські чиновники і що, отже, без перемовин із монголами мирно ліквідувати повстання неможливо. Ми стояли перед дилемою: чи негайно зброєю придушити повстання і поновити колишню адміністрацію (що було неважко зробити навіть місцевими російсько-тувинськими силами), чи дочекатися приїзду монгольського представника, для того щоб вичерпати всі мирні можливості. Ми зупинилися на останньому, зробивши тим часом низку безуспішних спроб безпосередньо зв'язатися з повстанцями” [РГАСПИ, 495/153/1, 18]. Мовляв, монгольським чиновникам, і в першу чергу кобдоському сайту та його представнику Батарху-Меріну, належала дуже активна роль у справі виникнення, підтримки повстання та керівництва повстанцями. На думку радянської сторони, монголи скористалися незадоволенням деяких реакційних елементів революційною діяльністю уряду, щоб розвинути агітацію за приєднання краю до Монголії. Нескінченні листи, що відправлялися повстанцями до Урги та Кобдо, поруч зі скаргами на дії уряду, були сповнені саме подібними політичними деклараціями. Посилалися численні емісари в обидва боки, писалися всілякі листи від імені того чи іншого хошуну (переважно Хемчицького), в яких народ скаржився на утиски та просив приєднати Туву до Монголії. Що ці листи та декларації не відбивають дійсних прагнень народу, видно з протоколів усіх з'їздів (на яких, до речі, керівну роль грали завжди представники Хемчицького хошуну) та численних інших заяв. Аналізуючи всі факти повстання, – зазначали члени

комісії, – не маємо сумнівів у тому, що від імені народу намагалися говорити колишні багатії та чиновники, незадоволені як податковою, так і, взагалі, занадто революційною роботою уряду. “Ця інтриганська роль монголів, спрямована на те, щоб сепаратно розв’язати урянхайське питання і поставити нас перед доконаним фактом, підтверджується численними фактами та документами, багато з яких був змушений визнати монгольський делегат Максаржаб” [РГАСПИ, 495/153/1, 11].

Наразі важко визначити, наскільки велика була роль монгольського проводу в цьому повстанні (його підготовка чи лише моральна підтримка). Радянські спецслужби вважали, що політична сторона руху впливає із заплутаності взаємин Туви та Монголії, за наявності незадоволення місцевого населення політикою таннугувинського уряду. Керівна ідейна сторона руху належить, мовляв, Західній Монголії. В депеші НКЗС Росії повпреди в Монголії О.М. Васильєву (від 3 червня 1924 року) зазначалося: “Ми все-таки переконані, що цей рух є контрреволюційним, інспірується агентами Монголії, зокрема Рінчино, який думає приєднати таким шляхом Урянхайський край до Монголії... Ми завжди мали на увазі, що Урянхай, за сприятливих міжнародних умов для Монголії, так чи інакше буде знаходитися у зв’язку з Монгольською державою. Раніше ми прямо казали, що Урянхай увійде до Федерації Монголії. Рінчино має знати, що задумане ним вирішення урянхайського питання лише зашкодить подальшій роботі у цьому напрямку” [цит. за: Шурхуу 2001, 111–112]. Натомість голова Військової ради Монголії Е.-Д. Рінчино у листі до Й.В. Сталіна та Г.В. Чичеріна (01.1925) обурено зазначав: “...у питанні щодо Урянхаю тут, в Урзі, ходять чутки, що якісь агенти ДПУ⁶ донесли в Москву, що ініціатором повстання в Урянхаї є я. І ці чутки нібито підтверджуються Вашою телеграмою, де Ви писали про панмонголістів, які псують стан справ, і з цього приводу Ви зверталися до мене... Треба сказати найкатегоричніше, що цього повстання й уві сні не бачив, не те щоб бути його ініціатором. Бо в мене є розуміння перспектив і почуття відповідальності” [Ринчино 1994, 134].

3 липня 1924 року Надзвичайний Повноважний Представник СРСР Я.Х. Давтян відсилає листа до Ради Міністрів Таннугуви, в якому заперечує чутки, ніби радянський уряд вже домовився з урядом Монголії щодо негайного приєднання Урянхаю до Монголії. В листі підкреслювалося, що радянський уряд завжди вважав, що возз’єднання Урянхаю з Монголією має відбутися не шляхом насильницького поневолення Монголією тувинського народу, а шляхом тривалого процесу зближення обох народів у їхній визвольно-революційній роботі. Питання про взаємини між Урянхаєм та Монголією має вирішуватися згідно з інтересами та бажанням самого тувинського народу [Москаленко 2004, 99].

Зважаючи на звернення ряду хошунів до монгольського уряду з проханням про приєднання Туви до Монголії, ЦК ТНРП в липні 1924 року прийняв спеціальну постанову, де відзначалася величезна допомога СРСР у запровадженні народно-демократичного ладу в Туві та висловлювалося тверде бажання зберегти незалежність своєї республіки. 24 липня 1924 року до Кизила представляти Монголію прибув Надзвичайний Уповноважений Народного уряду Монголії Х.Б. Максаржаб. Такий вибір був сприйнятий владними колами як ворожий випад проти тувинського уряду. За словами Давтяна, Максаржаб був відомий як запеклий панмонголіст і прихильник придушення тувинської самостійності [РГАСПИ, 495/153/1, 19]. Проте він тримався дуже запобігливо і на кожному кроці підкреслював готовність йти пліч-о-пліч з СРСР. Тим не менш, як на думку радянського представника, позиція Максаржаба була непримиренною щодо тувинського уряду. Він наполягав на тому, щоб викликати представників усіх хошунів задля вислухання не лише скарг, а й їхньої думки щодо приєднання Туви до Монголії. Ліквідацію повстання Максаржаб бачив у тому, щоб роззброїти обидві сторони, тобто не лише повстанців, а й уряд. Представник Монголії не бажав навіть нанести візит членам уряду, натомість чекаючи їхнього візиту до себе як до начальства.

В інструкції, наданій Максаржабу, вказувалося, що тувинський народ є за релігією та походженням однакоvim із

Монголією. Мовляв, коли був утворений автономний уряд, всі вони із задоволенням прийняли підданство Монголії і за російсько-китайсько-монгольською потрібною угодою (1915) була досягнута домовленість із цього питання. Однак із часу утворення монгольського народного уряду Танну-Урянхай, оголосивши про свою самостійність, створив власний народний уряд. Тому необхідно з'ясувати причину такої переміни: що це – воля всього підданого народу або чиясь інша? По-друге, останнім часом більшість урянхайського народу припинила підкорятися своєму урядові, а деякі хошуни стали виявляти йому відкрити непокору. Чи є у цій справі втручання з боку чиновників суміжних хошунів Монголії? Якщо це волевиявлення самого урянхайського народу, тоді треба з'ясувати, чому вони так вчиняли. По-третє, чи бажає віднині урянхайський народ продовжувати зберігати тувинський народний уряд або, дотримуючись релігійно-родинних і давньоадміністративних зв'язків, увійти у підданство Монголії? [цит. за: Шурхуу 2001, III].

Внаслідок довгих бесід із Давтяном Максаржаб був змушений відмовитися від ряду своїх позицій. Представник СРСР твердо підкреслив неможливість обговорення питання про долю Туви, вказавши, що це лежить в компетенції Москви та Урги. Він також зазначив, що вважає цілком недоцільним якийсь “плебісцит” (до того ж у таких вкрай ненормальних умовах – за наявності збройних угруповань і т.д.), мовляв, “у нас є низка об'єктивніших даних”. Давтян наполягав, що у першу чергу необхідні роззброєння повстанців, видача грабіжників і повернення законної адміністрації. Потім через радянського консула в Туві І.А. Чичаєва Максаржабу дали “делікатно зрозуміти”, що йому необхідно нанести візит уряду, аби не опинитися відразу у незручному становищі. Водночас Давтян запропонував спільну з урядом нараду, щоб обговорити ретельно всі обставини, пов'язані з виникненням і ходом повстання. Врешті-решт Максаржаб погодився з такою пропозицією [РГАСПИ, 495/153/1, 19].

26 липня 1924 року у Кизилі розпочалася нарада уповноважених представників СРСР та Монголії за участі діячів Танну-

Туви. Наслідком усіх цих розмов і нарад із урядом став спільний лист до Хемчицьких хошунів, у редакції Давтяна, в якому “ми категорично наказали повстанцям здати нашим уповноваженим у триденний термін усю зброю, здати справи законній адміністрації, видати нам грабіжників факторій Центросоюзу та Тувинського Держторгу і повернути назад усе награвоване” [РГАСПИ, 495/153/1, 20]. Повстанцям також запропонували надіслати представників для викладення своїх пропозицій та скарг. Для виконання наказу до Хемчика надіслали спеціальну комісію, якій і вдалося досягти виконання усіх вимог. Було зібрано близько 250 гвинтівок із набоями, кілька револьверів, один кулемет, і все це привезено до Кизила (зброю передали на зберігання радянському ескадрону). Водночас радянський і монгольський представники через уряд розіслали листи до всіх інших хошунів, пропонуючи прислати усіх, хто має будь-які скарги. 5 серпня було призначено крайнім терміном для прибуття скаржників, який, на прохання з місць, був подовжений до 11 серпня. Під час нарад тувинський уряд і Давтян вказували Максаржабу на неприпустиму поведінку монгольських чиновників і кобдоського сайта. За словами радянського представника, тувинський уряд навів цілу низку переконливих фактів, що доводили грубе втручання влади Західної Монголії у внутрішні справи Танну-Туви. Мовляв, Максаржаб змушений був визнати дії Баттарху-Меріна недоречними, що він і підтвердив у своєму листі до Давтяна від 27 серпня 1924 року. Разом із тим численними даними уряд нібито довів, що народні маси беруть участь у державній роботі і що з'їзди доводять повну солідарність місцевих представників із діяльністю уряду [РГАСПИ, 495/153/1, 20].

У цей же час, 12 серпня 1924 року, нарком закордонних справ шле телеграму О. Васильєву. У ній Г.В. Чичерін стверджує: саме зараз Максаржаб веде енергійну підпільну роботу в Урянхаї, створюючи фіктивні з'їзди зі знаті, духовенства та чиновників із метою проголошення приєднання до Монголії. “Монгольська буржуазія, що звільнилася за нашою допомогою від Унгерна, явно повертає на шлях міжнародної контрреволюції, починає входити у контакт

із китайською буржуазією і насаджувати контрреволюцію в Урянхаї” [цит. за: Шурхуу 2001, 113]. Це дуже серйозно, – зазначає нарком, – отже, треба тримати цю купку залізною рукою. Сучасні дослідники приходять до слушного висновку: оцінка тих подій як прагнення реставрувати старий колоніальний режим, приєднатися до Монголії, де мав відбутися контрреволюційний переворот, на сьогодні не в усьому відповідає реаліям 1920-х років [Сат 2000, 17].

На 12 серпня 1924 року до Кизила з’їхалися близько 500 чоловік з усіх тувинських хошунів. Прагнучи надати нараді організованого характеру і не допустити будь-яких “заздалегідь підтасованих політичних демонстрацій”, **радянський представник** запропонував Максаржабу попередньо розробити порядок денний. Унаслідок тривалих розмов представники, спільно з прем’єром, сильно скоротили перелік, залишивши всього 5 пунктів і вирішивши з інших лише зробити належні роз’яснення. Впродовж наступних двох днів відбувалися безперервні наради з представниками з місць. Обговорювали проблему податків (які відтепер вирішили зменшити), утиски в релігійній сфері, примусове відправлення дівчат до шкіл. Нарада також розглянула заяву Тес-Хемського та Салчацького хошунів із проханням про приєднання Туви до Монголії і вирішила, що ці вимоги не відображають позиції населення хошунів. На цих нарадах було ухвалено низку рішень і зроблено низку роз’яснень та заяв; врешті-решт представники хошунів роз’їхалися цілком задоволені та заспокоєні.

Остаточо повстання було придушене радянськими частинами наприкінці серпня (за деякими даними, восени) 1924 року [Сейфулин 1954, 80]. Організаторів повстання – 20 чоловік – заарештували. Уряд і керівництво ТНРП погодилися з висновками СРСР та Монголії, відпустили на волю заарештованих учасників повстання. Карні справи проти них було припинено [Шойгу 2001, 120]. На думку монгольського дослідника Д. Шурхуу, після припинення Хемчицького повстання вплив Монголії в Туві не зменшився, навпаки, зміцнилися позиції таких монголофілів, як Дондог, Нямжав, Шагдар, які вважалися лідерами правих [Шурхуу 2001, 114]. Такий висновок підтверджується словами

очевидця тодішніх подій П.С. Медведєва, який також вважав, що монголофільські угруповання взяли гору в 1924 році.

Зупинити повстання, яке тривало півроку, мирним шляхом вдалося лише після спільного звернення радянської та монгольської сторони. Поодинокі спроби радянських представників завершилися невдачею. Це свідчить про вагомість представника монгольського народного уряду в очах повстанців, більшість з яких, безсумнівно, були простими аратами. Приїзд же радянської делегації полегшив насамперед становище знервованих тувинських урядовців, які звернулися до СРСР по допомогу. Повстання засвідчило також слабкість та непопулярність тувинського уряду, недовіру до його політики серед населення. Вочевидь, тувинці не вірили, що цей уряд, перебуваючи під постійним впливом іноземних радників, здатний відстояти інтереси власного народу. Каральні акції на кшталт розстрілу сплячих повстанців у храмі, звичайно, сприяли не зміцненню авторитету урядовців, а, навпаки, лише поширенню повстання.

Перед самим від’їздом 16 серпня 1924 року Надзвичайний Повноважний Представник СРСР Я.Х. Давтян та Надзвичайний Уповноважений Народного уряду Монголії Х.Б. Максаржаб прийняли спільну декларацію, заявивши, що вони щиро прагнуть допомогти тувинському народові краще влаштувати своє життя і перш за все з’ясувати його справжні наміри та інтереси з питання про приєднання до Монголії. Проте зазначалося, що це питання підлягає вирішенню лише поміж урядами СРСР та Монголії. Доти сторони домовилися офіційно іменувати уряд, що існує в Урянхаї, як “**Танну-Тувинський народний уряд**”. У зверненні Максаржабу, зокрема, довелося визнати безпідставними низку скарг (про переслідування релігії, дії радянських радників та російсько-тувинського спільного загону тощо) [РГАСПИ, 495/153/1, 21].

На думку радянського представника, цією декларацією, яка мала характер важливого політичного акта, фіксувалася точно і виразно майбутня поведінка монгольського уряду в питанні про приєднання Туви до Монголії. Я.Х. Давтян у своїй політичній доповіді про роботу в Танну-Туві (від 02.09.1924) зазначав, що вважає

це звернення величезною поступкою з боку Максаржаба, викликаною усвідомленням необхідності добрих стосунків із радянською стороною. Мовляв, Максаржаб, як дуже розумна людина, розуміє, що без СРСР Монголія – ніщо, особливо ж доти, доки не з'ясує стосунків із Китаєм. Монгольський представник неодноразово у приватних бесідах торкався останнього питання, висловлюючи надію, що СРСР не залишить Монголію у майбутніх перемовинах із Китаєм [РГАСПИ, 495/153/1, 21]. Він заявив тувинському уряду та Давтяну, що Урга надішле до Туви уповноваженого, який би виконував обов'язки консула.

Давтян не сумнівався, що по поверненні Максаржаба до Урги Монголія змінить свою політику і буде діяти іншими методами. Мовляв, Максаржаб переконався, що кращий спосіб досягти приєднання Туви – це розвивати культурну роботу і цим прихилити на свій бік симпатії тувинського народу. Безсумнівно, що майбутній монгольський консул розгорне енергійну роботу в цьому напрямку і “позбавить нас теперішнього монопольного становища. Без нас тепер Монголія не посміє, в усякому разі, вдатися до рішучих дій, проте вона буде намагатися легально завоювати вирішальний вплив у Туві. Максаржаб цілком переконався, що урянхайське питання, і зокрема питання про приєднання до Монголії, може бути вирішене лише угодою з нами” [РГАСПИ, 495/153/1, 12]. Не бажаючи сваритися з радянською стороною, Максаржаб твердо пообіцяв Давтяну закликати до відповідальності владу Західної Монголії і відкликати кобдоського сайта. Він пішов ще далі, погодившись титулувати уряд згідно з його офіційною назвою (Танну-Тувинський народний уряд).

Давтян зазначав, що тепер подібних ускладнень (мається на увазі повстання. – *Авт.*) не буде, якщо “діяльність уряду буде правильно спрямовуватися нашими радниками-інструкторами і нашим консулом і якщо ми твердо будемо тримати в своїх руках російську колонію, не даючи економічно скривдити тувинське населення” [РГАСПИ, 495/153/1, 22]. Він вважав, що приєднання Туви до Монголії СРСР політично не вигідне, оскільки позбавить останній відповідного впливу, а також різко погіршить становище 12 тисяч росіян (мовляв, росіянам

у Монголії живеться набагато гірше). Отже, треба залишити статус-кво. Радянський представник підсумовував: не визнаючи де-юре теперішній уряд, ми фактично будемо рахуватися з ним, надавати йому нашу допомогу радниками тощо, не втручаючись офіційно у внутрішні справи. Тож бачимо, які міркування радянської сторони вирішували долю цілого народу. Що ж до становища росіян у Туві, то, за словами того ж таки Давтяна, воно було значно ліпшим навіть за становище відповідного прошарку в Радянському Союзі [РГАСПИ, 495/153/1, 14].

Повноваженою комісією ЦВК СРСР була вироблена таємна інструкція І.А. Чичаєву, Районному бюро РКП(б)⁷ та президії Виконкому РСТК⁸. За інструкцією належало: а) прагнути до більш культурного та політичного зближення з тувинським народом та урядом, надавати їм активну підтримку в усіх культурних та політичних починаннях, широко пропагувати серед російського населення необхідність цього зближення, позбавлятися всіляких колонізаторських настроїв; б) як у партійній, так і у державній роботі слід уникати всього того, що в побут тувинського народу вносить занадто різке ламання, ображаючи його релігійні та національні почуття; в) поступово збільшувати на користь тувинського уряду орендну платню за землю, яка в теперішньому своєму розмірі мізерна; г) на користь уряду провести оподаткування мисливства, рибальства та лісокористування, прагнучи довести його у майбутньому до нормальних розмірів [РГАСПИ, 495/153/1, 26–27].

З цієї інструкції можна зробити висновок, що радянська сторона усвідомила прорахунки своїх представників та РСТК, які разом з іншими факторами сприяли виникненню Хемчицького повстання. Сам Давтян під час роботи комісії з'ясував, що “фактично більшість переселенців і досі продовжує дивитися на тувинців звисока, вважаючи цілком природними ті величезні привілеї, якими росіяни користуються в Урянхай...” [РГАСПИ, 495/153/1, 14]. Виявилось, що колоністи майже нічого не сплачують тувинському урядові, всі угоди РСТК з яким носять нерівний характер. До останнього часу уряд мирився з таким становищем, проте тепер, почасти під тиском самого тувинського народу, змінює свою позицію.

Серпнева декларація 1924 року мала резонас у тувинському суспільстві, яке сприйняло її цілком серйозно. Так, апелюючи до положень декларації, восени 1924 року з Хемчицького хошуну була подана петиція за понад 2700 підписами про необхідність приєднання до Монголії. Зі свого боку, Тес-Хемський хошун подав протилежну за змістом заяву. Обидві заяви були направлені урядом СРСР та Монголії [РГАСПИ, 495/153/3, 9]. Слід зазначити, що у листі на ім'я ЦК ТНРП у лютому 1925 року керівництво Тес-Хемського хошуну вже висловлювалося за приєднання до Монголії. Тоді ж голова Хемчицького хошуну разом з адміністрацією тамтешніх сомонів звертався з аналогічним листом до І.А. Чичаєва. Голова посилався на заяву, що надійшла від усіх партійних осередків хошуну, про бажання всього народу об'єднатися з МНР, щоб продовжити свій національний та релігійний зв'язок. Далі згадувалося рішення літньої наради представників СРСР та Монголії – з'ясувати справжні наміри та інтереси народу у питанні про приєднання до Монголії. Тож, згідно із серпневою декларацією, наводилися аргументи про неспроможність вести самостійну державну роботу, відчуваючи в усьому величезний нестаток. Автори листа визнавали, що «Наше прагнення ніскільки не потьмяніло, незважаючи на те, що воно збіглося до цього часу із заворушеннями, воно є чистим і щирим, тому вищесказане народ просить довести до відома світлич урядів та надати нам високу милість – приєднати нас до монгольської держави, згідно з інтересами всього народу та його місцевих умов, надавши нам свободу та права самоуправління своїми внутрішніми справами. Ось щире бажання всього нашого народу, яке, безумовно, не потребує жодних вмовлянь» [РГАСПИ, 144/1/173, 58]. Приблизно такого ж змісту була петиція чиновників Тоджинського та Улуг-Хемського хошунів на ім'я ЦК ТНРП від 19 лютого 1925 року.

Звичайно, такі настрої у тувинському суспільстві непокоїли радянське керівництво. Радянські дипломати залишилися незадоволеними підписанням спільної декларації, вважаючи, що та включає ряд помилкових моментів. Особливе занепокоєння викликав саме пункт про

радянсько-монгольське вирішення долі Туви. Мовляв, забули про Китай, який залишається формальним сувереном обох республік. Проте 22 липня 1925 року, під час перебування в Москві першої тувинської урядової делегації, була укладена угода між СРСР та Народною Республікою Танну-Тува. Вона оформила дружні стосунки між обома країнами; було вирішено обмінятися офіційними дипломатичними представництвами. Тодішнє нагадування монгольських та тувинських політиків про необхідність погодження основних питань стосовно Туви (яка випливала з тексту декларації) лише драгувало радянську дипломатію. Вона й не збиралася радитися з Монголією у тувинському питанні. Навіть під час згаданого урядового візиту глава тувинської делегації К. Дондог на Відділі Далекого Сходу Комінтерну знов порушує питання про доцільність об'єднання двох республік – МНР та Танну-Туви. Проте один із провідних комінтернівських діячів Сен-Катаяма відповів, що така постановка питання неприйнятна, навпаки, співпраця на умовах рівноправних договорів відповідає вимогам сучасності [Сердобов 1981, 79]. На думку провідного російського дослідника С.Г. Лузяніна, саме Хемчицьке повстання посприяло ліквідації невизначеного стану Туви у радянсько-монгольських відносинах [Лузянин 1998, 152]. Проте, на мою думку, до такого рішення керівництво СРСР схилилося дещо пізніше, а саме влітку 1925 року. Нотатки Давтяна виразно свідчать, що він не виключав можливості приєднання Туви до Монголії в майбутньому. Уповноважений Комінтерну в Монголії А.Г. Старков також зазначав, що під час переговорів з приводу хемчицьких подій СРСР орієнтувався на об'єднання Туви з Монголією на федеративних засадах. Проте у зв'язку з посиленням панмонгольських настроїв серед еліти МНР і т.зв. монголофільських – у тувинському суспільстві радянське керівництво зміцнилося у своєму намірі не віддавати Туву Монголії. Так, у серпні 1925 року Г.В. Чичерін виклав П.М. Никифорову, новому повпреду в Монголії (1925–1927), позицію СРСР у тувинському питанні: «Урянхай ми вважаємо окремою автономною Народною республікою, що знаходиться під протекторатом Китаю,

як і Монголія. Тому ми заперечуємо проти об'єднання Урянхаю з Монголією" [РГАС-ПИ, 144/1/7, 3].

Отже, реальної сили спільна декларація 1924 року не набула: СРСР не збирався рахуватися з її положеннями. Проте декларація виявилася задіяною в тувинському суспільстві, яке було готове скористатися нею задля вирішення своєї долі. На жаль, об'єднання Туви та Монголії так і не стало справою домовленості монгольського уряду з тувинським народом. Ані Хемчицьке повстання, ані петиції тувинських хошунів, ані звернення тувинських урядовців не вплинули на позицію СРСР, який схилився до наміру залишити Туву самостійним державним утворенням. Мабуть, активні наміри монгольської еліти відновити Велику Монголію, що з новою силою сплахнули у 1925–1928 роках, вирішально вплинули на радянську позицію в тувинському питанні. Відіграло свою роль і формування т.зв. правого ухилу в монгольському керівництві, яке теж непокоїло радянських урядовців. Все це додалося до прагнення зберегти наявне домінування СРСР у Туві. Переговори 1924 року засвід-

чили також трагедію монгольської політичної еліти, залежної від підтримки Радянського Союзу і тому змушеної поступатися своїми національними інтересами. Мабуть, ситуація навколо Хемчицького повстання сприяла усвідомленню монгольськими політиками специфічного розуміння СРСР права націй на самовизначення. Недарма вже за кілька місяців після завершення повстання Е.-Д. Рінчино звернувся з таємним листом до Бурятського обкому РКП(б), пропонуючи об'єднати Монголію, Бурятію та Урянхай із входженням цього єдиного утворення до СРСР. Мабуть, Рінчино зрозумів, що іншого, окремого об'єднання, зокрема Монголії та Туви, годі чекати. Незважаючи на сподівання радянського керівництва, Хемчицьке повстання не стало останнім на тувинських теренах. У 1930-ті роки у ТНР знову мали місце антиурядові виступи під панмонгольськими гаслами, ліквідувати які вдавалося лише за сприяння СРСР. Так чи інакше, історія неоднозначного Хемчицького повстання заслуговує на подальше поглиблене вивчення шляхом залучення нових архівних джерел.

¹ Урянхайський край, Урянхай, Тува (з 1921 р. – Народна Республіка Танну-Тува, з 1926-го по 1944 роки – Тувинська Народна Республіка, з 1944-го – Тувинська АО СРСР, з 1961-го – Тувинська АРСР, з 1991-го – Республіка Тува, з 1993-го – Республіка Тива).

² Монгольська народна партія, створена у березні 1921 року.

³ Тувинська народно-революційна партія, створена у лютому 1922 року.

⁴ З 1923 року Танну-Тува адміністративно поділялася на шість хошунів: Хемчицький, Улуг-Хемський, Тес-Хемський, Салчацький, Уюцький і Тоджинський. Хемчицький хошун, розташований у долині р. Хемчик, був економічно розвиненіший, заможніший за інші; в ньому проживало понад половину всього населення Туви. Саме завдяки позиції влади цього хошуну була проголошена самостійність Туви у 1921 році.

⁵ Амбин-нойон очолював об'єднане управління тувинськими хошунами до середини 1921 року. Ставка його знаходилася в Самагалтаї (сучасний Тес-Хемський хошун), неподалік від монгольського міста Улясутай.

⁶ Об'єднане державне політичне управління при Раді народних комісарів (1923–1934).

⁷ Районне бюро РКП(б) в Урянхаї створене в липні 1921 року.

⁸ Російська самоуправна трудова колонія (1922–1932).

ЛІТЕРАТУРА

Лузянин С.Г. Тувинский вопрос в советско-монгольских отношениях. 1921–1944 гг. // **Россия и Восток: взгляд из Сибири**. Т. I. Иркутск, 1998.

Лузянин С.Г. **Россия – Монголия – Китай в первой половине XX века. Политические взаимоотношения в 1911–1946 гг.** Москва, 2003.

Москаленко Н.П. **Этнополитическая история Тувы в XX веке.** Москва, 2004.

РГАСПИ. **Российский государственный архив социально-политической истории**. Ф. 144, оп. 1, ед. хр. 7, 173; ф. 495, оп. 153, ед. хр. 1, 3; оп. 154, ед. хр. 224.

Ринчино Э.-Д. Документы, статьи, письма. Улан-Удэ, 1994.

Роцин С.К. Политическая история Монголии (1921–1940 гг.). Москва, 1999.

Сам С.Ч. Формирование и развитие политической системы Тувинской Народной Республики (1921–1944 годы). Автореф. дисс. канд. ист. наук. Иркутск, 2000.

Сейфулин Х.М. Образование Тувинской автономной области РСФСР (Краткий исторический очерк). Кызыл, 1954.

Сердобов Н.А. История формирования тувинской нации. Кызыл, 1971.

Шойгу К.С. Перо черного грифа. Невыдуманные рассказы старожилы Тувы о своей малой Родине. Кызыл, 2001.

Шурхуу Д. Урянхайский вопрос в монголо-российских отношениях в первой четверти XX века // Россия и Монголия: новый взгляд на историю взаимоотношений. Москва, 2001.